

Ігор Гирич

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:
конструктор української модерної нації

Гирич І.

Михайло Грушевський:

**КОНСТРУКТОР УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ. –
К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.**

150-річний ювілей великого українського історика позначився появою численних наукових праць¹, що й не дивно, зважаючи на масштаби постаті ювіляра. Однак і на тлі загальної зацікавленості особистістю та науковою спадщиною «конструктора» модерної української нації узагальнююча праця знаного в Україні й за її межами київського історика вирізняється своєю самобутністю й концептуальністю. Ідеться не лише про обсяг і тематичне розмаїття рецензованого видання.

У першу чергу відзначимо структурну особливість книги – вона складається з

34 розвідок, котрі вже друкувалися в різних збірниках, часописах, писалися як передмови до багатотомника М.Грушевського з 1989 по 2016 рр. включно². Це – далеко не весь доробок Ігоря Гирича на цій ниві. Усього він створив близько 100 праць, присвячених грушевськознавчій тематиці. У бібліографії, що завершує книгу, представлено назви 77 студій. Готуючи до друку рецензоване видання, автор не став «переробляти або доопрацьовувати свої першодруки. Будь-яке дописування порушувало б усталену структуру статті, що вимагало б написання нової праці, а цього авторові не хотілося» (с. 8). Такий підхід, на нашу думку, цілком виправданий, адже дає змогу простежити не лише еволюцію думок і оцінок самого дослідника, але й процес становлення грушевськознавства в Україні у цілому. Ми бачимо, як від однієї студії до іншої зростала майстерність тоді ще молодого історика, розширювалася сфера його наукових інтересів на теренах нової для вітчизняної історіографії дисципліни, збільшувалося число використаних джерел, виявлявся – у зв'язку з постаттю М.Грушевського як своєрідного центру тяжіння модерного «українського світу» на межі ХІХ–ХХ ст. – інтерес до тих чи інших персоналій.

Одним словом, маємо справу з книгою, архітектоніка якої виважена й гармонійна, а сюжет розгортається динамічно та інтелектуально-напружено, характеризується постійним залученням нових архівних джерел, уважним прочитанням уже друкваних документальних свідчень (мемуарів, щоденників, листування), дає уявлення про етапи й труднощі становлення цілковито

¹ Так, лише на шпальтах перших чотирьох чисел «Українського історичного журналу» в 2016 р. побачили світ 10 розвідок та публікацій, серед яких і стаття І.Гирича «П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського» (№2, с.51–68).

² І.Гирич – відповідальний секретар багатотомного видання творів М.Грушевського, співупорядник та редактор декількох томів його публіцистики, листування й окремих збірок («Духовна Україна», 1994 р. та ін.).

нового напрямку вітчизняної історичної науки. Як і будь-яка інша гуманітарна наукова дисципліна, грушевськознавство формувалося в умовах ідейного та політичного протистояння, палких наукових і квазінаукових суперечок. Природно, що і у цій книзі, котру можна трактувати як певний, можливо, проміжний підсумок грушевськознавчих студій І.Гирича, віддано данину й полеміці з різними фахівцями.

Однак, як видається, автор усе ж значно більше уваги приділив не критичі поглядів опонентів, а створенню позитивного образу героя свого дослідження, що аж ніяк не означає бездумну глорифікацію. У програмній статті з промовистою назвою «Спадщина М.Грушевського і сьогодення» (зауважимо, що хоча вона й була написана 15 років тому, але не втратила своєї актуальності й понині), автор відверто іронізує над тими, хто сподівався, що в незалежній Україні «класичні історичні твори М.Грушевського зберігатимуть на віки вічні свою наукову актуальність і займуть своє вічне незамінне місце на полицях, де перед цим стояли томики класиків марксизму-ленінізму» (с.48). Уся праця І.Гирича підпорядкована доведенню справедливості іншої тези щодо місця великого історика в інтелектуальному світі сучасного українства: «Цікавий він для нас думками, розсипаними в його, здавалося б, суто наукових писаннях. У творах про події минувшини уважний читач може надібати на речі, які стосувалися не років давно минулих, а відбивали гадки, сподівання, напрямні думання інтелігенції часів великого духовного перелому в умах наддніпрянської та наддністрянської еліт. Говорячи стисло, М.Грушевський цікавий для нас з історіософської точки зору» (с.48–49). Аналізуючи еволюцію в масовій свідомості образу української минувшини з 1920-рр. і до сьогодення, І.Гирич обґрунтовано стверджує: «Це може видатись логічно суперечливим, але, хоч проминула ціла доба “між двома незалежностями”, актуальність наукової спадщини М.Грушевського лише зростає. І зростає якраз в історіософському аспекті. Нам дуже цікаво, чим були продиктовані ті чи інші оцінки нашим найбільшим істориком подій давноминулих, історичних діячів, його висновки про окремі історичні періоди. Навіщо це? – знизає здивовано плечима звиклий до усталених схем сучасний історик. Та все ж, мовляв, і так зрозуміло – М.Грушевський був народником. Для нього народ був альфою і омегою історичного дослідження, він і недооцінював еліту, не розумів ваги власної аристократії, не був обізнаний з тогочасними методами дослідження у галузі історії, був банальним позитивістом, описовим істориком-фактографом. І так далі, і тому подібне. Проте навіть при першому наближенні до цих “аксіом” ми побачимо, наскільки загально визнане розбігається з дійсністю, коли порівняти висловлювання М.Грушевського протягом різних періодів його життя. Ми зауважимо багато таких нюансів, які глибше розкривають думки історика і заперечують таку звичну однозначність і одновимірність історіографічних оцінок творчості М.Грушевського» (с.50).

Так, наприклад, метаморфози у трактуванні М.Грушевським такої болючою для української історії проблеми, як «народ і еліта», дослідник пояснює не стільки панівними в тогочасному світі історіософськими концепціями, скільки тогочасною політичною ситуацією, «хвилеві зміни якої впливали

часто поза волею самого історика на його суто наукову працю в історичній діяльності», та звертає увагу передусім на зміну акцентів в інтерпретації поста-ті Б.Хмельницького (с.51). І.Гирич підкреслює, що «вплив реальної політи-ки на чисту науку» спостерігався на той час надзвичайно виразно, адже на відміну від європейських країн тут політикою мусили займатися історики (с.52), та ілюструє цю тезу прикладами актуалізації історичних фабул у пра-цях М.Грушевського (с.53–55). Щодо низки статей М.Грушевського 1920-х рр., присвячених В.Антоновичу, М.Драгоманову, М.Костомарову, П.Кулішеві, О.Лазаревському, М.Максимовичу, що були вміщені на шпальтах журналу «Україна» та інших видань Історичної секції ВУАН, дослідник називає їх «про-віденційними», такими, що являли собою квінтесенцію думок великого істори-ка про націю й суспільство (с.54–55). «Чим це не політичний виклик системі, чим не боротьба з більшовизмом мирними засобами?.. А ще перед нами пер-спективи науково-історичного поступу. Нова Україна для М.Грушевського – це передусім громадсько-культурні події. В цьому сенсі його розуміння на-шої історії ХІХ – поч. ХХ ст. не змінилося від часів написання “Очерка...” та “Ілюстрованої історії...” [...] І у 1920-ті рр. для академіка стрижень історично-го процесу зосереджений був у суспільній думці серед діячів національного рiсорджименто. Усе інше сприймалося ним, і, думається, небезпідставно, як похідне, другорядне, залежне від, як визначили б традиційні марксистки, – духовного ідеалістичного чинника» (с.55–56). Фактично, ці напрацювання М.Грушевського були передчуттям популярної нині «інтелектуальної історії», або «історії ідей». І.Гирич звертає увагу на значущість для сучасної мислячої української людини рецензійного доробку М.Грушевського, його літературо-знавчих праць, белетристики, суспільно-політичної публіцистики та, зви-чайно, мемуарів і листування. Щодо останнього, автор підкреслює: «Епістолярна спадщина М.Грушевського – одна з найбільших з-поміж епістолярних збірок інших визначних діячів національно-визвольного руху. Розміри цього епісто-лярію, на щастя, збереженого протягом більшої частини його життя, колосаль-ні». І далі (маючи на увазі неспішні темпи академічного опрацювання та книго-друкування повних зібрань творів духовних «батьків-засновників» модерної України) додає: «Однак навіть те, що збереглося, можна видавати протягом 30-ти років, якщо видавати по одному тому листів щороку» (с.69). Епістолярій М.Грушевського (20 тис. листів) (с.293) – це «енциклопедія політичного, гро-мадського, наукового й культурного життя України протягом півстолітнього періоду від кінця 80-х років ХІХ ст. до 30-х років ХХ ст.» (с.72). Автор слуш-но акцентує, що «з точки зору державних інтересів дуже небезпечно не при-діляти уваги виданню творчої спадщини вчених-мислителів, які, власне, ви-значили історичні завдання української нації. Творці сучасної політики часто просто не усвідомлюють, що стоять на фундаменті, збудованому діячами ХІХ – першої половини ХХ ст. А тим часом ми не маємо жодного повного зібрання творів ключових постатей національного громадського й політичного життя. Конечну потребу цього добре розуміли перші академіки ВУАН. Майже одра-зу зі створенням національної Академії наук було поставлено завдання вида-ти повні зібрання творів П.Куліша, М.Драгоманова, В.Антоновича, І.Франка.

Проте ця справа майже не просунулася з мертвої точки й до сьогодні. Твори М.Грушевського в цьому ряду мають займати провідне місце. Може, колись і дочекаємося свята на нашій вулиці» (с.73)³. Власне, книга І.Гирича і являє собою добре продуману й документовану систему аргументів на користь такого твердження.

З іншого боку, дискурс дослідника націлює читачів на розуміння ролі М.Грушевського як «конструктора української модерної нації». Оскільки визначення винесене у заголовок, то, імовірно, саме в ньому сформульоване авторське бачення місця історика у тривалому та вкрай складному процесі формування сучасної української нації. Ці два підходи – пріоритет історіософії й «конструювання» нації – аж ніяк не суперечать одне одному, адже відбивають два різних моменти націєтворчого процесу: закладання ідейно-теоретичних основ та осмислену, цілеспрямовану практичну діяльність еліти, скеровану на перетворення етносу в націю.

Структура книги загалом відповідає цілям, які, імовірно, ставив перед собою автор. Розвідки, що ввійшли до рецензованого видання, він поділив на декілька частин. Перша з них, як і належить археографові, обіймає сукупність джерел («Документи академіка М.С.Грушевського у фонді 1235 ЦДІА України у м. Києві», «Щоденник М.Грушевського як історичне джерело», «Неопубліковане в київській архівній спадщині М.Грушевського й справа видання повного зібрання творів історика»). Упадає в око, що автор віддає якщо не перевагу, то принаймні виявляє значно більший інтерес до аналізу джерел особового походження, серед яких особливо виокремлює щоденники М.Грушевського 1904–1910 рр.: «Серед 1500 одиниць зберігання фонду родини Грушевських справа під номером 25 може вважатися чи не найціннішою. Це щоденник великого історика. З 466-ти аркушів власне до нього належать лише 3/4 цього обсягу, решта – різночасові записи, що змальовують внутрішній стан М.Грушевського юнацького й молодого віку. Щоденник являє собою чотири зброшуровані записнички з коленкоровими темного кольору палітурками кишенькового формату – розміру приблизно 10х20 см. Записи в них велися з січня» (с.29). І.Гирич визначає типологію щоденника М.Грушевського, зауважуючи, що «характер записів досить одноманітний, розмір денного запису дуже стислий, обмежується кількома, а іноді й одним реченням. М.Грушевський не вводить читача в колізії поточного моменту, не пояснює причин конфліктів тощо. Отже, на-вряд чи його щоденник можна вважати певною саморекламою, розрахованою на майбутнього читача. Й у цьому плані він дуже відрізняється від аналогічних творів Є.Чикаленка, Д.Дорошенка, О.Лотоцького, В.Винниченка. Історик чітко фіксує роботу, яку виконував щодня, імена людей, з якими мав зустріч вдома або під час ділових подорожей, власні реакції на ту чи іншу громадсько-політичну подію... Його переваги – це високий ступінь об'єктивності, фактажність, щоденність, стислість. На підставі щоденників 1904–1910 рр. можна скласти безпомилковий літопис життя та діяльності вченого... Лише під кінець

³ Зазначимо, що 2015 і 2016 рр. порадували професійний загаль появою нових томів повного зібрання творів М.Грушевського – у видавництві «Світ» вийшли друком тт.22, 10 (кн.1–2), 46 (кн.1–2), 47 (кн.1–2).

його ведення він застосовує своєрідний узагальнюючий метод, коли записує в один день події за прожиті два – три дні» (с.29–30). Дослідник окреслює також перелік проблемних питань грушевськознавства, які можуть бути з великим успіхом вирішені за допомогою щоденника: М.Грушевський та І.Франко; М.Грушевський і С.Томашівський; галицькі націонал-демократичні політики та історики; опозиція М.Грушевському всередині НТШ; київська українська громада і львівський професор. Це – «глобальні теми, що висвітлюються всім часовим періодом щоденника». Вони доповнюються й «локальними темами», а саме: ставлення історика до громадсько-політичного руху на Наддніпрянщині й зокрема до Української радикально-демократичної партії; Петербурзька українська громада й історик; проблеми навколо перенесення до Києва видання «ЛНВ» та багато інших моментів (с.37). У цій частині рецензованої книги привертає увагу й стаття про знищені більшовиками в Києві (1918 р.) архів та мистецьку колекцію голови Центральної Ради (с.74–82).

Другу частину складають праці, присвячені суспільно-політичним поглядам і науково-організаційній діяльності М.Грушевського. Статті, що включені до неї, мають виразно історіографічний характер. Дослідника цікавить «проблема змістовного наповнення понять» – «державницький напрям» і «народницька школа» (с.112–144). Важливо підкреслити, що ця, досить важлива у вітчизняній науці, тема розглядається крізь призму стосунків М.Грушевського й В.Липинського (с.85–111). Знову ж таки, усупереч укоріненій традиції, І.Гирич акцентує увагу не на протистоянні істориків, а підкреслює те, що їх зближувало. На думку автора, до революції 1917–1921 рр. між ученими не «існувало виразного політичного антагонізму, а навпаки, був тісний контакт двох науковців й суспільних діячів», і далі він доходить висновку: «Як історики вони обидва стояли на позиціях української національної школи історіографії і плідно співпрацювали. М.Грушевський був проміжною ланкою між народницькою й державницькою школами, а В.Липинський – першим істориком останньої. В.Липинський своєю творчістю історика не заперечував надбань М.Грушевського, а додавав нове висвітлення вузлових питань української історії, дивлячись на події під кутом зору інтересів державності України» (с.104–105). Утім автор не заперечує й факту розриву між ученими, що стався в умовах революції та її поразки.

Тут же вміщено три статті, де високо оцінюється та глибоко аналізується публіцистика М.Грушевського 1894–1919 рр. (дві перших – це впровадження до 50-томного видання творів академіка – серії «Суспільно-політичні твори», третя – новаторська за змістом вступна стаття до збірки творів М.Грушевського «Повороту не буде! Суспільно-політичні праці 1917–1918 рр.», виданої О.Савчуком у Харкові в 2015 р.).

Вельми цінна розвідка, де висвітлюється ставлення М.Грушевського до наукової рецензії (с.218–238). Знаний учений, державний діяч, організатор науки не цурався цього трудомісткого, але не надто вдячного жанру, у певному сенсі розглядаючи ці інколи накидані нашвидкуруч тексти як власну історіографічну лабораторію й засіб наукової комунікації. Згідно з підрахунками І.Гирича, рецензії становлять третину творчого доробку М.Грушевського

(більше 700 позицій із понад 2000 публікацій) (с.218). Цифра вражаюча. Дослідник подає власну періодизацію діяльності Грушевського-рецензента (1888–1894, 1894–1914, 1915–1923, 1924–1930, 1931–1934 рр.) (с.219–220), осмислює завдання, які ставив Михайло Сергійович перед рецензійним жанром, виділяє шість типів рецензій, запроваджених ним у «ЗНТШ», висвітлює його роль як організатора й координатора рецензійного процесу, зауважує, що той «мав чуття на талановитих рецензентів» (с.237) – саме завдяки налагодженій М.Грушевським невтомній колективній праці рецензійні рубрики редактованих ним видань виглядають «енциклопедією наукового життя в царині національної гуманітаристики» (с.238). Рівень, який так і залишився недосяжним через століття.

Наступна, третя, частина обіймає статті, що розкривають напрям і характер громадсько-політичної діяльності М.Грушевського. Її відкриває нарис про організацію археографічної роботи вченого за львівського періоду (1894–1914 рр.) (с.241–273). До цього сюжету тяжіє і зміст великої за обсягом статті «Наукове товариство ім. Т.Шевченка як культурно-політичний проект М.Грушевського» (с.382–404). Крім того, дослідник, виходячи зі щоденних записів 1904–1905 та 1910 рр., аналізує зусилля історика на ниві громадянського служіння рідному народові (с.274–356). До сфери інтересів І.Гирича входять також і проблеми, пов'язані зі ставленням М.Грушевського до церкви взагалі та УАПЦ зокрема (с.357–382).

Дві наступних частини – «Історія написання окремих творів» (с.407–449) та «У колі сучасників» (с.453–696) – доволі органічно поєднуються змістом та фактурою статей. В обох ідеться про конкретні факти спілкування історика з колегами, створення ним своєї школи, особисті взаємини, що не завжди склалися легко та просто. Якщо в першому випадку проблеми виникали довкола написання, рецензування чи реагування на окремі праці, то значно більший за обсягом масив другої з названих частин розкриває контакти М.Грушевського з особами, котрі складали коло його спілкування впродовж тривалого часу. Передусім це персоналії першого ряду української еліти (В.Антонович, М.Василенко, С.Єфремов, А.Кримський, І.Франко, Є.Чикаленко). Приділено також увагу складним взаєминам Михайла Сергійовича з молодшим братом Олександром (с.507–513). Доречно наголосити, що, визнаючи наявність конфліктів, суперечок, взаємних образ у середовищі української еліти, І.Гирич не акцентує уваги на них, тим більше не поспішає з політичними висновками. Він аж ніяк не прагне показати свого героя таким собі непомильним генієм, що володіє єдино правильним поглядом на всі проблеми свого часу й не має сумнівів і вагань. Нам імпонує ставлення автора до М.Грушевського як до особистості, котра, як і всі, мала право на свій «мільйон терзань» і людські вади. З іншого боку, І.Гирич визнає такі ж права за опонентами історика. І, що найважливіше, аргументовано доводить, що дискусії, яким би запалом вони не супроводжувалися, відбувалися на ґрунті безумовного визнання пріоритету «української ідеї» та стратегічної мети – творення засобами політики національної культури конкурентоздатної й цивілізованої української нації.

У розвідках І.Гирича, розміщених у книзі «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації», рельєфно вимальовується неповторний образ живої, мінливої, щедро й різнобічно обдарованої особистості, великого вченого-патріота, гуманітарія-енциклопедиста, політика. «Його» М.Грушевський – це людина, яка «наполегливо, цілеспрямовано й самозречено протягом усього життя виконувала накреслений ще в молодості план»: стати громадським діячем, істориком і працювати на користь суспільства (с.279, 728–729); «усе, що заважало Грушевському виконувати життєвий план, сприймалося не лише як замах на власну особу, але як шкода громадській справі загалом» (с.280), натура амбітна, невгамовна, динамічна, полум'яна, вражаюче працездатна й енергійна, попри не вельми міцне здоров'я та постійне (особливо до 1905 р.) психічне перенапруження; людина, що мала видатний організаторський хист, авторитарну вдачу й залізну волю (які сучасники часто сприймали як менторство й «важку руку»), нещадно-вибаглива в суспільних і наукових справах до себе та інших, така, що відверто прагнула слави та визнання за життя й водночас сміливо дивилась у вічність. Фінансова незалежність і матеріальна забезпеченість Грушевського, підстави яких заклав ще його батько, поєднувались у Михайла Сергійовича з ощадливістю й власною скромністю у витратах, із бажанням бути ближче до звичайної людини (с. 281). Прихильність до рідних, розвинене відчуття сімейних цінностей і обов'язків не заважало йому фактично контролювати (всупереч бажанням київської рідні) спадковий батьківський капітал та особисто планувати майбутнє розгалуженої родини Грушевських, що мешкала на теренах Російської імперії (с.298–301). Опікування долями учнів й однодумців, членів своєї «старої» й «нової» фамілій, намагання керувати діячами львівського та київського «кланів» поєднувались у ньому з системністю й масштабністю мислення, умінням бачити перспективу на майбутнє. «Ментально М.Грушевський завжди лишався наддніпрянцем, або в тодішній термінології українцем, а ніяк не галичанином. Хоча і прожив у Львові майже 20 років, [...] та інтереси Великої України йому були ближчі. Він від самого початку своєї громадської праці був упевнений, що майбутнє України вирішуватиметься у Києві», – стверджує І.Гирич (с.344). Але це «ментальне наддніпрянство» завжди співіснувало зі змаганнями до соборності двох частин України (с.345), здатністю створювати в різних історичних і в різних геополітичних контекстах мобільні колективи однодумців для реалізації широких національно-культурних планів. Специфіка політичного світогляду М.Грушевського як «конструктора української модерної нації» – еволюція від федералістичних проєктів перебудови Російської імперії й ідеї української культурної окремішності до постулатів державної самостійності.

Вірогідно, у кожного з нас, хто так чи інакше торкався у своїх студіях цієї неосяжної й багатогранної постаті, є «свій» М.Грушевський. Комусь він допоміг морально вистояти в нелегкі, але сповнені оптимізму 1990-ті рр., когось надихнув на концептуальні дискусії й переоцінку звичних схем у сповнених суперечностями 2000-х рр., комусь послугував взірцем громадянина й організатора науки у кризові 2010-ті рр. Це добре, що в нашій звивистій історії ХХ ст. є такі люди-дороговкази, котрі, чим більш до них «наближуєшся»,

тим більше вони вражають своїм подвижницьким життям та розумовим горінням...

Останній розділ книжки – «Рецензії і полеміка» (с.697–800) – це тексти різних часів, що вирізняються інтелектуальним блиском, логікою, ерудицією, вичерпною аргументацією, гострим сарказмом. Особливу увагу привертають відгуки І.Гирича на праці О.Пріцака, В.Ващенко, Л.Адамського, О.Однороженка. Полемізуючи з останнім із приводу занадто вільного тлумачення історіографічної спадщини М.Грушевського, І.Гирич розглядає проблему у значно ширшому контексті переформатування історичної свідомості сучасного українця, що «опинився на роздоріжжі теперішніх викликів доби, який хоче органічно вписатися, як рівний серед рівних, до сім'ї успішних народів світу, а йому в цьому заважають старі постколоніальні комплекси» (с.774). Автор протестує проти спроб деяких теперішніх істориків в Україні та поза межами нашої держави принижувати й перекручувати «найсвітліші постаті української суспільної думки», на матеріалах життєвої долі М.Грушевського доводячи, що «вищим символом має бути людина за письмовим столом, що витворює символ українця, котрий потім опановує масами і стає часткою нового життя модерної України. Історія спочатку виграється кабінетною працею в головах мільйонів, і лише тоді настає можливість перемогти у мілітарному протистоянні» (с.784–785). Думка, як на наші конфронтаційні часи, надзвичайно важлива.

Звичайно, в одній, навіть великій за обсягом книзі охопити всі напрями грушевськознавства неможливо. Так, І.Гирич тільки побіжно, залучаючи переважно скупі щоденникові записи М.Грушевського, торкнувся обставин його особистого життя, значно менше уваги приділив аналізу історичних праць. Однак та ніша, яку він обрав для себе, виявилася заповненою ідеально. Упровадження до наукового обігу важливих документів особового походження сприяло піднесенню грушевськознавства. Ще значнішою виглядає успішна спроба простежити багатогранну діяльність велета українства крізь призму його контактів, зближень і розходжень з іншими корифеями національного культурного й політичного життя. У книзі немає цих слів, але, здається, І.Гирич трактує М.Грушевського як «першого серед рівних» у середовищі національної еліти. Саме тому це видання, оформлене до того ж бездоганно в літературному й поліграфічному аспектах, має посісти гідне місце у скарбниці наукової історичної літератури з доби українського націєтворення.

**Т.П.Демченко (Чернігів),
С.Г.Іваницька (Запоріжжя)**